

ЕТАПИ КОБЗАРСЬКОЇ НАУКИ:

РИТУАЛ «ВИЗВІЛКИ» — КОБЗАРСЬКА ІНІЦІАЦІЯ

Кобзарство як специфічне українське явище здавна привертало увагу дослідників народної творчості. З древніми рапсодами, що оспівують подвиги героїв своєї вітчизни, порівнював кобзарів перший дослідник дум М. А. Цертелев. Козацьких скальдів, які супроводжують військо у походах і складають для нащадків поетичні історії його воєнних подвигів, вбачав в них І. Срезневський, вважаючи розповіді і співи мандрівних музик правдивішими від «усяких літописів». Геніальністю, неповторною індивідуальністю кожного кобзаря захоплювався П. Куліш. Простими жебраками хотів бачити українських кобзарів уряд царської Росії, всіляко переслідуючи народних співців. Як носії ідей високої духовності, національної самосвідомості, виразники народних мрій і бажань, кобзарі в усі часи зазнавали утисків від офіційної влади: польської, російської, радянської...

У страшній Коденській книзі — збірнику доносів, довідок, протоколів і рішень суду над гайдамаками з 1769 по 1772 рік, збереглися смертні вироки трьом козацьким співцям: Прокопові Скрязі, Михайлу Соколову, Василю Варченку за те, що «козакам на бандурі грали».* Не за гріхи і провини були скарані на смерть бандуристи, високу духовну місію яких добре розуміли коденські судді, а тому боялися їхнього впливу — співці знищені як джерело натхнення козацької мужності.

Про важливість місії кобзарів свідчать і архівні документи. У матеріалах фонду Генеральної військової канцелярії** збереглася згадка про гру на кобзі під час походу козаків Полтавського полку за р. Орель. Відомо також з козацьких літописів Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки та праць дослідників козаччини А. Скальковського, Д. Яворницького та ін., що на Запорізькій Січі кобзарів приймали на військову службу, вони входили до складу полкової музики, одержуючи платню, як і інші музиканти.

Про авторитет кобзарства серед козаків свідчить і один з універсалів Богдана Хмельницького: «Універсал Богдана Хмельницького музикам на Задніпров'ї, організованим у цех, з наказом слухатись цехмистра Грицька Ілляшенка-Макугценка» від 27 вересня (7 жовтня) 1652 року: «І прето я угледівши, іж не барзе поблизу, жебим я сам могл вшелякую пересторогу межи вами учинить, теди я даю владзу Грицькови Макущенкові, цимбалісту, абись в межи вами вшелякий порядок справляв»*** Цей важливий документ був не лише свідченням зацікавлення Б. Хмельницького музичним цехом східних областей України, а й доводив роль кобзарів як носіїв високих моральних устоїв, лицарської героїки, вихователів козацтва. Бандуристи надихали козаків своїми співами на мужність і відвагу у бою, підтримували самовідданість і витримку, вчили презирству до смерті.

Потрапити до кобзарського цеху можна було лише одним шляхом: стати учнем цеху, відбути науку, отримати дозвіл на кобзарю-

* К. Ф. У. О. Коденская книга и три бандуриста // Киевская Старина. — 1882. — № 4. — С. 164—165.

** ЦДА. — Ф. 51. — 0.3. — Спр. 1456. — А. 55.

*** Документи Богдана Хмельницького / Упор. Крип'якевич І. та Бутич І. — К.: Вид. АН УРСР. — С. 275.

вання, тобто пройти обряди, які своїм корінням сягають стародавніх обрядів ініціації, але пов'язані у кобзарів (і представників інших цехів) не з природним статево-віковим, а з суспільним поділом праці і соціально-становими групами. Ініціативні обряди вступу до конкретного замкнутого суспільства включали процес навчання, різні іспити і випробовування: професійні, розумові, фізичні; символічне вмирання і нове народження.

Серед соціальних обрядів родового суспільства найголовнішою була система обрядів вікової ініціації (лат. *initia* — починати, втаємничувати, розкривати таємниці культових таїнств; *initiatio* — здійснення таїнств, містерій), проходження яких знаменувало собою перехід юнака із статусу підлітка в статус дорослого чоловіка, воїна, мисливця; доступ до таємниць племені. Вважалося, що юнак-ініціант під час обряду помирав, а потім воскресав новою людиною. Після ритуальної смерті він деякий час «перебував» у царстві мертвих, ніби зустрічаючись там з його охоронцями. Обряд ініціації будувався за тричленною схемою: розділ — межа — єднання. Перша фаза включала ритуальне виділення ініціанта з колективу (символічну смерть). Друга порубіжна («лімінальна») фаза символізувала перебування юнака у потойбічному світі (у архаїчних обрядах) або проходження через той пласт культури, у якому майже відсутні якості минулого або майбутнього стану (у пізніших обрядах). Причому ця фаза могла тривати від кількох днів до кількох років. Третя фаза — нове «народження» ініціанта, але у іншому статусі, його поведінка мала відповідати новому положенню у певній ієрархії свого племені (В. Тернер).

Спільною особливістю чоловічих ініціацій у всіх племен і народів (для яких це явище було типовим) була наявність суворих випробовувань. Характеризуючи обряди ініціації у книзі «Первісне мислення», французький вчений Л. Леві-Брюль писав: «Випробовування були довгими і суворими, іноді вони доходили до тортурів. Тут ми зустрічаємо і позбавлення сну, їжі, биття пруттям, удари дубиною по голові, висмикування волосся, здирання шкіри, виривання зубів».** Смерть і воскресіння викликалися обрядовими діями, що зображали поглинання юнака фантастичною твариною чи тотемним божеством, а через деякий час — повернення хлопця зі «шлунка» цієї тварини. Для цього в лісовій хащі (чи в кущах) будували хатинки або, курені у вигляді тварини, при цьому двері будови мали вигляд пащі. Поглинання юнаків тотемним божеством — одна із форм символічної смерті. Інша форма тимчасової смерті виражалася в тому, що юнаків символічно спалювали, варили, смажили, рубали на куски і знову воскресали.***

У лісовій хижці юнаки-ініціанти залишалися з шаманом чи втаємниченим, який проводив обряд, щоб пройти сувору перевірку болем, страхом, випробовування чоловічої статевої зрілості, а також випробовування розуму.

Лише після різноманітних перевірок їм дозволялося самостійно полювати чи рибалити, брати участь у чоловічих танцях чи співах, одружуватися і т. і. Крім того, юнакам відкривалися таємні сакральні (недоступні невтаємниченим) знання, історичні відомості, моральні правила племені й побутові вимоги. Завершувалися обряди ініціації наданням нового імені і нанесенням на шкіру клейм — знаків пройденого обряду.

* Инициация и мифы // Мифы народов мира. — М.: Сов. Энциклоп., 1991. — Т. 1. — С. 543.

** Леві-Брюль Л. Первобытное мышление. Перевод с франц. / Под ред. проф. В. К. Никольского и А. В. Кисина. — Л.: Атеист, 1930. — С. 238.

*** Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — Л.: ЛГУ, 1986. — С. 93.

Сліди стародавнього обряду ініціації яскраво простежуються і у ритуалі «визвілки», характерному для навчання професійній майстерності кобзарів і лірників.

Для того, щоб стати кобзарем чи лірником, необхідно було пройти кобзарську науку у старих майстрів цієї справи. Перша фаза кобзарської ініціації полягала, таким чином, у відокремленні майбутнього кобзаря від звичного колективу, виділення із конкретного місця в соціальній структурі: найчастіше перехід із поводитирів у «учні», або від'їзд з дому, як правило з бідної родини, для кобзарської науки. Звичайно, поводитирями у старих кобзарів-майстрів були хлопці до 13—15 років, з яких і набиралися учні. По досягненню цього віку хлопчики-поводирі набували нового статусу — вони ставали «учнями». Невелика кількість учнів у відомих кобзарів свідчить не лише про закритість цього кола, а й про те, що у науку відбиралися лише обдаровані юнаки. Наприклад, у відомого кобзаря Остапа Вересая було 5 учнів (Василь Бублик, Тарас з Никоновки, Ярохтій з Березівки, Антон Негрій з Калюженець, Данил «Ангол» з Бережівки — всі вони рано померли).*

Сам Остап Вересай, з дитинства маючи великий хист і бажання навчатися музиці, разом із своїми двома товаришами-учнями проходив кобзарську науку, був учнем у трьох майстрів, аж поки відбулася його посявта «на майстра» («визвілка»).**

У лірників також існували школи, де навчалися співу й лірницьким секретам. Одним з таких секретів була таємна «лебійська» мова, словник якої складається з іншомовних слів або перекручених слів української мови. Наприклад: «боковень» — «торба», «котень» — «віз», «дермонити» — «дерти», «грівошитись» — «гритись», «лебій» — «дід»***

Процес навчання молодого кобзаря і випробовування для визнання самостійності співпадають з порубіжною («лімінальною») фазою обряду ініціації. Для того, щоб навчитися кобзарському мистецтву, необхідно йти на 3 роки і 3 місяці у науку до старого майстра, бути вилученим із звичного середовища, позбавленим будь-яких прав і майна. Саме таке відчуття пасивності і приниженості, типове для порубіжної фази, створювалось безправним становищем учня. Він називав учителя «господином хазяїном», «дядьком», «пан-отцем», віддавав увесь свій заробіток майстру. Протягом цього періоду юнак навчався грі на лірі чи кобзі, вивчав псалми та думи, виробляв, свій неповторний стиль, переймаючи від майстра основи кобзарської майстерності.

Останнім випробовуванням порубіжної фази був «іспит», який включав багато символічних дій. Відчуття найбільшого, приниження для ініціанта полягало у тому, що учень двічі цілував ноги вчителя, третій раз — руку, далі цілував руку всім присутнім старим майстрам і просив, щоб дали «визвілку». Піввідра горілки — обов'язковий атрибут ритуалу. Спочатку ініціант пив сам (сп'яніння символізує перебування на тому світі), далі давав три чарки учителеві і решті присутніх. Після цього юнак демонстрував усе, чому він навчився. По закінченні «іспиту» від вчителя або від одного з присутніх на «іспиті» «дідів» учень отримував окрасець хліба, від якого відрізував три «цілушки», солив їх і клав собі за пазуху, що символізувало «визвілку». Останній акт — передавання ліри чи кобзи, отримання учнем знаку пройденого випробовування. «Майстер» спершу вішав інструмент на себе, а потім надівав ремінь на шию учневі, кидаючи йому на інструмент кілька грошей «на щастя». Знаком завершення обряду була символічна дія присут-

* К. Ф. У. О. Кобзарь Остап Вресай, его думы и песни // Киевская Старина. — 1882. — № 7. — С. 280.

** Ревуцький Д. Українські думи // Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. Видання друге. — Х., К.: ДВУ, 1930. — С. 34.

*** Боржковский В. Лирники // Киевская Старина. — 1889. — Кн. VIII. — С. 654.

ніх: «кожний ударяв ученика рукою по плечах, на знак, що тепер він стає вже дійсним лірником».*

Насамкінець танцювали «лебійської скакомки» — ритуальний танець, якого нікому, крім лірників, бачити не дозволялося. Проходження останньої «післямежової» символізувало вручення власного інструмента. Таким чином, ритуал «іспиту» (чи «визвілки») за своєю структурою був аналогічним обряду ініціації і робив тим самим кобзарів і лірників причетними до особливих, закритих для інших знань.

Важливу аналогію між українськими кобзарями і шаманами первісних суспільств знаходить сучасна американська дослідниця Оксана Грабович, пояснюючи її рисами, однаковими для обох груп: соціальне походження (із маргінальних верств), особливі здібності і сакральні знання (внутрішній дар і фахові засоби), роль у суспільстві (вище призначення), а також функціональний рівень (символічні дії і наслідки, які вони можуть викликати). «Навіть якщо кобзар і не залишає свого тіла, — стверджує О. Грабович, — він, цілком певно, опускається в нижчі рівні підсвідомості (міфічний рівень) і витворює глибоко емоційну атмосферу, яка уможлиблює йому повну спонтанність творчого акту».** У звичаєно кобзар сприймався як народний співець про героїчні події національної історії, вихователь вищих моральних норм і суспільних вартостей; іноді (принизливо) як жебрак. На думку дослідниці, культурна роль кобзаря полягає у відтворенні культурних і універсальних істин. Виконання кобзарем думи — щоразу неповторний творчий акт, побудова міфічної конструкції, яка може включати все те, що в культурі варто збереження: суспільних вартостей, моральних норм, старовинного світогляду.

Лубенський бандурист-учитель Дубовик, посилаючи в народ свого улюбленого учня, говорив йому так: «Іди, сину! Хвали господа милосердного, співай людям. Хто сумує — того розважай, хто грішний — поліпшуй тому душу, хто лютий — помякши тому серце, хто нерозумний — навчай того піснею, а хто легкодухий — тому співай про козацьку славу»***

Саме такими високодуховними носіями кращих традицій і звичаїв українського народу були кобзарі і лірники, що пройшли шлях духовного виховання в кобзарських братствах.

---

* Студинський К. Лірники. Видане Василя Лукича. — Львів. Друк НТШ, 1894. — С. 10.

** Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід. — 1993. — № 5. — С. 34.

*** ЦДІА України (Львів): Ф. 3с/309. — 0.1. — Спр. 2084. — Арк. 236—241.